

УДК 347.611+008(477)

Жовнерчук Сергій Адольфович,
доцент Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв,
Заслужений діяч мистецтв України
zirkokrok@ukr.net

СТАНОВЛЕННЯ СІМЕЙНОЇ МОРАЛІ У ПРАВОВІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ

Метою статті є аналіз становлення сімейної моралі в її органічному зв'язку з феноменом правової культури України у хронологічних рамках від доби домінування звичаєвого права до системи сучасного сімейного. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні аналітичного та історико-хронологічного методів у виявленні історичної закономірності динаміки правової культури України; компаративний метод застосований для виявлення та порівняння сутнісних характеристик сімейної моралі в контексті інституту сімейного права в різні історичні періоди. **Наукова новизна** полягає в комплексному аналізі теоретичних трактувань та історичних явищ поняття сімейної моралі в нерозривній єдності процесу еволюційного становлення правової культури, що позначено зростаючим закономірним інтересом до проблеми сімейної моралі у правовій культурі України. **Висновками** роботи є твердження, що у нормах традиційної моральної і правової культури відображаються суспільні потреби і цінності не лише в рамках конкретних партикулярних ситуацій, а й у загальному контексті народного культурно-історичного досвіду. Народна мораль послідовно зорієнтовує на сумлінне ставлення до сімейно-шлюбних прав і обов'язків та піклування про розбудову цієї сфери громадського побуту на засадах взаємної любові, поваги, дружби та взаємодопомоги.

Ключові слова: культура, звичаєве право, правова культура, сім'я, сімейна мораль, моральні цінності, родинні обов'язки.

Жовнерчук Сергей Адольфович, доцент Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств, Заслуженный деятель искусств Украины

Становление семейной морали в правовой культуре Украины

Целью статьи является анализ становления семейной морали в ее органической связи с феноменом правовой культуры Украины в хронологических рамках от времени доминирования обычного права к системе современного семейного права. **Методология** исследования заключается в применении аналитического и историко-хронологического методов обнаружения исторической закономерности динамики правовой культуры Украины; компаративный метод применен для выявления и сравнения существенных характеристик семейной морали в контексте института семейного права в различные исторические периоды. **Научная новизна** заключается в комплексном анализе теоретических трактовок и исторических явлений понятия семейной морали в неразрывном единстве процесса эволюционного становления правовой культуры, что обозначено растущим интересом к проблеме семейной морали в правовой культуре Украины. **Выводами** работы является утверждение, что в нормах традиционной нравственной и правовой культуры отражаются общественные потребности и ценности не только в рамках конкретных партикулярных ситуаций, но и в общем контексте народного культурно-исторического опыта. Народная мораль последовательно ориентирует на добросовестное отношение к семейно-брачным правам и обязанностям и заботе о развитии этой сферы общественного быта на основе взаимной любви, уважения, дружбы и взаимопомощи.

Ключевые слова: культура, обычное право, правовая культура, семья, семейная мораль, нравственные ценности, семейные обязанности.

Zhovnerchuk Sergij, Associate professor of National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts, Honored worker of art of Ukraine cell phone

Development of family morality in the legal culture of Ukraine

The purpose of the research is to study the development of family morality in its organic connection with the phenomenon of legal culture in Ukraine from the time of dominance of folklaw to modern family law. **The research methodology** is the use of analytical and historical-chronological methods for revealing the historical regularities of the dynamics of legal culture in Ukraine. The comparative method is applied for the detection and comparison of family morality in the context of the essential characteristics of the family law institute in different historical periods. **Scientific novelty** lies in the complex analysis of theoretical interpretations of historical developments of the concept of family morals as an indissoluble unity of the evolutionary process of formation of legal culture, as indicated by the growing interest in family morality problem in the legal culture of Ukraine. **Conclusion of the work.** The study confirms that social needs and values are reflected in the rules of traditional moral and legal culture not only in the framework of specific particularistic situations, but also in the general context of the national cultural and historical experience. People's morality consistently focuses on conscientious attitude to family and marital rights and duties, as well as on care about the development of this sphere of public life on the basis of mutual love, respect, friendship and mutual assistance.

Keywords: culture, folklaw, legal culture, family, family morality, moral values, family responsibilities.

Історія правової регуляції родинного життя у загальнолюдському масштабі сягає первіснообщинного суспільства, примітивні групи якого спиралися у своїй діяльності на певні вимоги і заборони, які розвинулися з найдавнішої синкретичної свідомості. Кооперативна боротьба за існування сприяла забезпеченню переваги людини над іншими живими істотами. Здружування ж людей у громади, як зазначає І. Франко, сприяло об'єднанню людей й розвиткові чисельних духовних здібностей. "Внутрі поєднаних громад, цілих племен, – зазначає мислитель, – вироблюються спільні вірування та погляди, однак і обряди, привітання, відзнаки пошесті й шаноби... Починаються перші зав'язки держав, зв'язуючих ще тісніше громади і племена до купи" [10, 107].

Обряди й звичаї, сприятливі для об'єднання первісних людей, набули потужного розвитку, охоплюючи усі сфери й осередки тогочасного соціального життя, включаючи сім'ю. Ф. Енгельс у праці "Походження сім'ї, приватної власності і держави" розвинув запропоновану Л. Морганом періодизацію первісної історії й сім'ї як основного осередку докласового суспільства. У процесі ж еволюції полігамних форм сім'ї до моногамії як явища культури вона фіксувалася вже не лише у моральних, але і у правових нормах. Феномен індивідуальної любові як явища духовного життя, беручи початок від примітивного статевого потягу й еросу прадавніх [11, 79] об'єктивувалася у сучасній моногамній сім'ї.

Проблема співвідношення права та звичаю перебувала, з-поміж іншого, у полі дослідження видатного українського історика М. Грушевського. Зародження архетипів звичаєвого права у рамках первісного суспільства вчений пов'язує з тогочасними уявленнями про бажане і неприпустиме (табу). Характеризуючи культурно-історичну спадкоємність звичаю і права у подальшій історії людства, дослідник зазначає, що до появи кодифікованих нормативних актів звичаєве право регулювало членів суспільства докладніше й категоричніше, аніж закон, який міг лише силою примусу вплинути на людину, звичай же ґрунтувався на почутті морального обов'язку.

Ґрунтовні дослідження аспекту родинно-побутових та шлюбно-сімейних відносин залишили по собі визначні українські історики та літератори Г. Квітка-Основ'яненко, М. Костомаров, П. Куліш, М. Максимович, І. Франко, Т. Шевченко та ін.

Сучасні етнографи й культурологи М. Бердута, М. Гримич, О. Пенькова, В. Соколова, Л. Сорочук, І. Щербіна й деякі ін., досліджуючи специфіку шлюбно-сімейних стосунків українців в органічному зв'язку з традиційною правовою культурою нашого народу, обстоюють положення про морально-правову регуляцію цієї сфери суспільних відносин значною мірою із залученням потенціалу родинно-побутових звичаїв, свят і обрядів – духовно-практичного фактору забезпечення життєдіяльності сім'ї.

Аналізуючи звичаєве право українців у XIX – початку XX ст., М. Гримич відзначає, що народне звичаєве право й так зване культурне право є у багатьох аспектах є якісно відмінними, й відтак будь-яка спроба систематизувати народне право за нормами юридичної теорії приречена на неуспіх [4, 10].

Проте потребує поглибленого дослідження й функціонування сімейної моралі і етики саме у взаємозв'язку з історичною динамікою правової культури України. Висвітлення сутності моральних традицій у сімейному бутті українського народу актуалізує його моральний досвід, сприяє формуванню історичного зв'язку з ним громадян незалежної України. Цим і визначається актуальність зазначеної теми статті, метою якої є висвітлення становлення сімейної моралі у правовій культурі України.

У діючому Сімейному кодексі нашої держави підкреслюється, що регулювання родинних відносин здійснюється з метою: зміцнення сім'ї як соціального інституту і союзу конкретних осіб, утвердження почуття взаємної відповідальності та обов'язку, сприяння побудові сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки, забезпечення дітей сімейним вихованням, повноцінним духовним та фізичним розвитком [8].

Родинні моральні цінності підтримуються ідентифікацією конкретної людини з рідним їй сімейним середовищем й реалізуються через виконання сімейних обов'язків, дотримання загальноприйнятих норм і правил родинного співбуття. Формування національних цінностей народу відбувається на ґрунті особливостей його національної культури, специфіки національної психології, ментальності, які об'єктивуються у звичаях і традиціях, віруваннях і обрядах, усіх галузях культури.

Сім'я представляє собою найпотужніший консолідуючий фактор у цільності етнонаціональної спільноти. Заснований на шлюбі або кровно-родинних стосунках союз – це велика сила завдяки своїй об'єднаній енергії людей, пов'язаних спільністю господарсько-побутових цілей та взаємною відповідальністю. Словникові видання розглядають сім'ю як первинну інституціоналізовану форму спільної життєдіяльності людей [3, 914], яка від первісної доби ґрунтується на потребі забезпечення особистого щастя і добробуту людини, виконуючи природно необхідну роль у відтворенні життя, соціалізації індивіду, його органічного зв'язку з суспільством. Сім'єю називають також групу людей або людських спільнот, об'єднаних дружніми відносинами, спільною діяльністю, подібними інтересами або ідеями тощо [2, 1324].

Слово "сім'я" у східних та південних слов'ян є похідним від іменника *сьмь*, "робітник, слуга, домочадець" та від іще давнішого праслов'янського *semь* "слуга". Аналогом останнього є: у литовській мові (*stimyna* – челядь), латині (*saime* – челядь) й давньовірхньонімецькій (*heime* – дім,

родина) [5]. Під членами сім'ї у первісному тлумаченні виступають робітники, слуги і домочадці, тобто особи, об'єднані певними соціально-економічними відносинами.

Сім'я у мініатурі відображає усю сукупність людських відносин як матеріального, так і духовного характеру. Характер матеріальних відносин обумовлюють соціально-біологічні (сексуально-емоційні та дітородні), економічні та господарсько-побутові потреби людей; розвиткові духовних відносин сприяють морально-естетичні, психологічні, релігійні й інші потреби особи. Статус родинних зв'язків детермінує рольові відносини в сім'ї: чоловіка та дружини, батька та матері, дітей та усіх інших членів родини, до якої належать також брати і сестри, дідусь і бабуся з онуками, а також свекор і свекруха, тесть і теща з невістками та зятями, тітка та дядько й племінники тощо [3].

Сім'я з дитинства формувала у людини соціально-психологічне відчуття "ми", духовну близькість та взаємну турботу, виховувала органічну потребу у сім'ї як душевного затишку, добрих слів і приємних дотиків, обов'язкового засобу зняття психологічної напруги. В такій сім'ї діти швидко прилучаються до моральної поведінки, родинних та етнонаціональних цінностей. Зазначене успішно сприяє з молодого віку життєвому кожним членом сім'ї вибору морально-етичних й естетичних цінностей. Сімейне середовище стає своєрідним "психологічним притулком", що винятково важливо у захисті проти стресів та нервової напруги людини [3, 915].

На моральні канони в українській сім'ї ще з часів Київської Русі вагомо вплинули вимоги звичаєвого права, яке являло собою систему об'єктивно вмотивованих і прийнятих українцями неписаних норм та правил поведінки і взаємовідносин людей у різних сферах їхнього життя. Звичаєве право усі моральні імперативи черпало з багатого народного досвіду юридичних та моральних звичаїв, шанобливого сприймання життєвих настанов та повчань своїх предків. У приписуваній Несторовілітописцю (XI – початку XII ст.) "Повісті временних літ" повідомляється: "[Усі племена мали ... свої обичаї і закон предків своїх, і заповіти, кожне – свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері, а на завтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть... Сей же обичай держали ... й інші погани, не відаючи закону Божого, бо творили вони самі собі закон" [7, 38-39].

Порушення подружньої вірності за давньоруським правом, вважалося тяжким кримінальним злочином й каралося смертю. Сирійський мандрівник П. Алеппський, знайомлячи читача із звичаями козаків, писав, що в їхній землі, "коли зловлять чоловіка або жінку на перелюбстві, як згряя, збираються на них, роздягають і розстрілюють. Такий у них закон, й нікому не може бути ласки" [9, 87]. Однак суд надавав право останнього слова за скривдженим з подружжя, котрий міг й пробачити зраду невірній дружині; тоді судове рішення ставало умовним. Причому судді керувалися нормами звичаєвого права, за яким найголовнішою підставою умовою розлучення вважалася наявність згоди самого подружжя [6, 92].

Шлюбна мораль, упорядковуючи найінтимнішу сферу людської життєдіяльності, є важливим показником рівня цивілізованості суспільства й ступеня цінності для нього індивідуальної свободи та відповідальності людини. Не випадково у примітивних суспільствах регуляція шлюбних стосунків була занадто категоричною, виходячи за рамки функціонування традиційної моралі й трансформуючись у категоричність звичаю.

На грані межування моралі і звичаю актуалізується значення феномену патріархальної громадської думки з її суворими оцінками мотивів, спонук та намірів у людських вчинках. Тому усвідомлення індивідом ганебності скоєного залежало від домінуючих у традиційному суспільстві критеріїв належної поведінки у поєднанні з вимогами звичаєвого права – санкціонованих селянським середовищем неписаного нормування суспільної поведінки.

Зокрема, допустимим в Україні XVI – XVIII ст. вважалося повторне одруження або заміжжя принаймні через півроку жалоби по смерті чоловіка або дружини. Й у кодифікованому Литовському статуті 1529 р. зазначається, що жінка у випадку такого одруження раніше зазначеного терміну втрачає записане їй від чоловіка віно й повинна заплатити штраф. За Магдебурзьким правом 1497 р. кожному чоловікові вільно було одружуватись, коли захоче. І жінка, овдовівши, теж може брати новий шлюб. Цими правовими нормами, спорідненими з народним звичаєвим правом, неодноразово керувалися суди. Священники теж визнавали ці норми і не відмовляли у благословенні повторним укладанням шлюбів. Зазначене засвідчує дотримання українцями у своєму побуті багатьох стереотипів звичаєво-правових норм упорядкування сімейно-шлюбної сфери життєдіяльності тогочасного українського суспільства [6, 44-45]. Слід зазначити, що ремісничо-торгове середовище міста, його вплив на стан майнового розподілу позначилися на формулюванні положень Магдебурзького права у сфері сімейно-шлюбних стосунків, які керувалися, в основному, майновою спільністю подружжя, чого у Литовському статуті не було передбачено. У разі майнового сперечання подружжя подібні сімейні справи розглядалися світськими, а не духовними судами [1, 356-357]. На українських землях, підвладних Австро-Угорщині,

діяв цивільний кодекс цієї імперії від 1811 р. з положеннями системи конфесійного сімейного права, включаючи заборону розлучень католицьких подружніх пар.

У галузі сімейних й родинно-майнових відносин звичаєве право в Україні діяло протягом до XIX ст. За неформальним присудом сільської громади, ще у 1917-1920 рр. за звичаєвим правом на шию крадієві вішали уздечку або хомут, викрадені ними речі. Таким чином правова свідомість українців у той період все ще визначалася організуючим та вирішальним впливом численних моральних норм звичаєвого права. У подальшому, з утворенням централізованої держави поступово звужувалася сфера застосування звичаєвого права.

Отже, у нормах традиційної моральної і правової культури відображаються суспільні потреби і цінності не лише в рамках конкретних партикулярних ситуацій, а й у загальному контексті народного культурно-історичного досвіду. Народна мораль послідовно зорієнтовує на сумлінне ставлення до сімейно-шлюбних прав і обов'язків та піклування про розбудову цієї сфери громадського побуту на засадах взаємної любові, поваги, дружби та взаємодопомоги.

Література

1. Антонович В. Українські міста / В. Антонович // Розвідки про міста і міщанства на Україні-Руси в XVI-XVIII ст. – Львів: друкарня НТШ, 1904. – Ч.2. – Т. 24. – С.309-383.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. / Уклад. і голов. Ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
3. Всемирная энциклопедия : Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А.Грицанов. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
4. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / Гримич М. В. – К. : Арістей, 2006. – 560 с.
5. Зшиток Н. Праслов'янська і давньоруська лексика в українських лемківських говорах (на матеріалі прізвищ лемків ХУІІІ ст.) / Н. Зшиток // Проблеми слов'янознавства. – 1999. – Вип. 50. – С. 86-90.
6. Левицкий О.И. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. / О.И. Левицкий // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов.– Ч. VIII. – Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. – К., 1909. – С. 1-120.
7. Білик Б. "Повість временних літ" про культуру і звичаї східних слов'ян // Історія української культури: Зб. Матеріалів і документів / упоряд.: Б. Білик, Ю. Горбань, Я. Калакура, та ін. / За ред. С. Клапчука, В. Остапчука. – К.: Вища школа, 2000. – 607 с.
8. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – Львів: Слово, 1991. – 96 с.
9. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50 томах. – Т. 45. – Філософські праці. – К.: Наукова думка, 1986. – С.87-135.
10. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т.21. – М.: Политиздат, 1986. – С.6–212.

References

1. Antonovich, V. (1904). The Ukrainian cities. Exploration of the city and town dwellers in the Ukraine-Russia in the XVI-XVIIIth centuries (Ch.2, Vol. 24), (pp. 309-383). Lviv: drukarnya NTSH [in Ukrainian].
2. Busel, V. T. (compiler and eds.). (2005). The Great Dictionary of the Modern Ukrainian. Kyiv: Irpinj: VTF "Perun [in Ukrainian].
3. Gritsanov, A.A. (compiler and eds.). (2001). The World Encyclopedia of the Philosophy. Moskva : ACT, Minsk : Harvest, Sovryemyennyj literator [in Russian]
4. Hrymich, M.V. (2006). The customary civil law of the Ukrainian in the XIXth – early XXth century. Kyiv: Aristey [in Ukrainian].
5. Zshytok, N. (1999). Proto-Slavic and Ancient vocabulary in the Ukrainian Lemko dialects (based on the Lemko names in the XVIIIth century. Problemy slovyanoznavstva, 50, 86-90 [in Ukrainian].
6. Levitsky, O.I. (1909). Features of the family life in the Southwest Russia in the XVI- XVIIth centuries. Archive of the Southwest Russia, published by the Commission for parsing of the ancient acts. (Ch.8, Vol. 3), (pp. 1-120). Kyiv [in Russian].
7. Bilyk, B., Gorbanj, Yu, Kalakura, Ya. and others (Compilers). Klapchuk, S., Ostapchuk V. (Eds.). (2000). "The Tale of the Bygone Years" about the culture and customs of the Eastern Slav. History of the Ukrainian culture: Coll.of Materials and documents. – Kyiv: Vyscha skola, 2000 [in Ukrainian].
8. Sichynskiy, V. (1991). The strangers about the Ukraine V. Lviv: Slovo [in Ukrainian].
9. Franko, I. (1986). Thinks about the evolution in the history of the humanity. Franko, Ivan, Collected works in 50 volumes. (Vol. 45), (pp. 87-135). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
10. Engels, F. (1986). The Origin of the Family, Private Property and the State. Marx K. and Engels F., Works (Vols. 21), (pp. 6-212). Moskva: Politizdat [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 12.01.2016 р.